

Forgó András

A kései konfesszionalizáció magyarországi jellegzetességeiről*

Dolgozatomban a kései konfesszionalizációnak a Magyar Királyságban kimutatható jelenségeit kísérelm meg felvázolni néhány példa segítségével. A példák a katolikus–protestáns viszony küzdelmes helyi megnyilvánulásaiába engednek betekintést. A katolikus egyház 17. század végétől kezdődő expanziójának nem a protestánsok elleni fellépés volt a fő célkitűzése, a klérus sokkal nagyobb energiát fordított az egyházszerkezet újjáépítésére és annak trienti típusú reformjára. E békés építkezésnél azonban komolyabb visszhangot keltettek a viszályok, és az évszázadokkal ezelőtti események kutatója is haszonnal forgathatja a konfliktusok dokumentumait, mert ezeken keresztül élesen kirajzolódnak a felek között meghúzódó határvonalak, valamint a megoldási stratégiák.

A KÉSEI KONFESSZIONALIZÁCIÓ FOGALMA

A kései konfesszionalizáció (*Spätkonfessionalisierung*) kifejezés az utóbbi két évtizedben gyakran előkerül a német nyelvű kutatásban. Maga Wolfgang Reinhard, a konfesszionalizáció elméletének egyik kidolgozója is használja ezt a fogalmat, amikor elmélete kritikáira adott válaszában hangsúlyozza, hogy például a Habsburg Monarchia területén a felekezetszerveződés időhatára jóval túlnyúlik a korábban kitűzött 17. század közepi végponton. A vesztfáliai béke (1648) a Német-római Birodalom területén valóban a felekezeti szembenállás éles választóvonalát rajzolta ki. Megjegyzendő azonban, hogy a sokat emlegetett, „kőbe vésett” felekezeti határok egyes birodalmi fejedelemségekben is megváltoztak a későbbi fegyveres konfliktusok során és néhány fejedelmi család vallásváltása sem maradt teljes mértékben következmények nélkül az érintett fejedelemségek vallásgyakorlati képére.¹ A sajátos politikai környezet azonban a Habsburg Monarchia területén, különösen a Magyar Királyságban a Birodalomtól jelentősen eltérő konfesszionalizációs modellt alakított ki.² Azt a tényt sem lehet eléggé hangsúlyozni, hogy a vesztfáliai béke rendelkezései a Monarchiának a Német-római Birodalom kötelékébe tartozó fejedelemségeiben nem voltak érvényesek, itt az uralkodó egész más szempontok szerint alakíthatta fele-

* A dolgozat a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

¹ Aretin 1993: 44–56.

² Reinhard 1999: 81–82.

kezeti politikáját.³ A Magyar Királyság (és az Erdélyi Fejedelemség) területén pedig természetesen az oszmán uralom felszámolásának következményei befolyásolták nagymértékben a Birodalomtól (és az ún. Örökös Tartományoktól) amúgy is jelentősen különböző berendezkedést. Európa más régióihoz hasonlóan tehát Magyarországon is csak komoly fenntartásokkal használható Wolfgang Reinhard és Heinz Schilling konfesszionalizációs elmélete.⁴ Ez persze nem azt jelenti, hogy a magyar történetírásban is meghonosodott megközelítés ne lenne sokkal hatékonyabb a korábbi, „refomáció–ellenreformáció”, „rekatolizáció–katolikus megújulás” ellentétpárokra alapuló, sokszor igencsak egyoldalú eredményeket felvonultató kutatásénál. Az elmúlt években több magyar nyelvű tanulmány is foglalkozott a konfesszionalizáció elméletével és annak kritikai értékelésével, kimutatva, hogy a modell minden hátránya ellenére jó támpontot nyújt a magyarországi felekezetszerveződés történetének tárgyalásához.⁵ Érzékletesen mutatja be ugyanis, hogy minden különbözőségük dacára milyen hasonlóan reagáltak az egyes felekezetek a kor kihívásaira, valamint felhívja a figyelmet arra a tényre, hogy milyen komplex módon fonódott össze a kor konfliktusaiban a felekezeti kérdés a politikai és társadalmi feszültségekkel.

Az alábbiakban néhány példa segítségével szeretném érzékeltetni, hogy a Magyar Királyság területén a 18. század majdnem egészében véve a kései konfesszionalizáció korának tekinthető. Nem újdonság, hogy – különösen a két „bevett” protestáns felekezet tekintetében – II. József türelmi rendelete (1781) nyitott új korszakot. Azonban fontos leszögezni, hogy ez a határvonal a vesztfáliai békénél lényegesen halványabb, és nemcsak azért, mert – amint arra már Mályusz Elemér kutatásai is felhívták a figyelmet – a rendelet végrehajtása elé a klérus és a magyarországi dikasztériumok komoly akadályokat gördítettek.⁶ II. József ugyanis nem szüntette meg a magyarországi katolikus egyház államvallási státusát, híres rendeletét is – későbbi szokásától jelentősen eltérő módon – formálisan a korábbi rendelkezésekkel összhangban alkotta meg. Ennek leglátványosabb jele, hogy a rendelet továbbra is különbséget tett az érintett felekezetek nyilvános és magán vallásgyakorlata között, igaz, utóbbi kereteit jelentősen kitágította.⁷ Ahogy azt már Wolfgang Reinhard is találóan megfogalmazta, József türelmi politikája a szó korai értelmében vett „tolerancia”, vagyis a más vallásúak megtűrése jegyében fogant. Ez azonban nem változtatható a Habsburg Monarchia katolikus jellegén, ami nagy vonalaiban a 19. század közepéig megmaradt.⁸

³ Winkelbauer 2003: 55–63.

⁴ Lotz-Heumann 2008: 146–149.

⁵ Időrendben: Tusor 2004: 11–12; Molnár 2005: 9–14; Tusor 2008; Kármán 2013; Mihalik 2013: 6–12; Fazekas 2014: 17–18.

⁶ Mályusz 1939: 285–411.

⁷ Bővebben: Forgó 2013a.

⁸ Reinhard 1999: 82.

A KÉSEI KONFESSZIONALIZÁCIÓ EGYIK SZÍNHELYE: A ZIRCI CISZTERCI APÁTSÁG

Első példánk a Veszprém megyei zirci ciszterci apátsághoz vezetnek minket. A ciszterci rend 18. századi története jól ismert az egyháztörténeti szakirodalomban, Békefi Remig és tanítványai a 19. század végétől kezdve több monográfiát is szenteltek a magyarországi apátságoknak, így természetesen a közülük legjelentősebb zircinek is.⁹ Bár Hervay Ferenc Levente későbbi munkái elsősorban a rend középkori történetének újabb fontos részleteit tárták fel, szerzetesrendjének elkötelezett és kiváló szakértelmű kutatójaként a szerző a ciszterci közösség 18. századi múltjáról is számos értékes adatot gyűjtött össze.¹⁰ A sort a rendszerváltozás után mások is folytatták.¹¹

A magyarországi ciszterci apátságok 18. századi helyzete sajátos képet mutat. A monasztikus tradíció és természetesen a részben sikeres birtokvisszaszerző tevékenység következtében a ciszterciek jelentősnek tekinthető földbirtokállománnyal rendelkeztek¹² és a korabeli politikai életben is kimutatható a jelenlétük.¹³ A magyarországi katolikus egyházszerzetben azonban egyáltalán nem tartoztak a fajsúlyos szerzetesközösségek sorába. Ez részben azzal magyarázható, hogy a monasztikus szerzetesideál nehezen volt összeegyeztethető a trienti zsinat hatására kialakult új elvárásokkal. Ugyan minden ciszterci apátság végzett lelkipásztori feladatokat és a század folyamán az oktatásból is egyre inkább kivette a részét, ezek kiterjedtsége és hatékonysága eltörpült a kifejezetten ilyen célból alapított szerzetesközösségektől: főként a koldulórendi reform hatására megjelent domonkosokétól és ferencesekétől, valamint a trienti zsinat után szerveződött ún. szabályozott papi közösségektől, mindenekelőtt a jezsuitákétól és piaristákétól. A ciszterci apátságoknak a középkor folyamán kialakult kiváltságai (*exemptio*) pedig a trienti püspökideállal kerültek konfliktusba: a megyéspüspökök csak korlátozottan gyakorolhatta felügyeleti jogát a privilégiumaik bástyái mögé bújó szerzetesközösségek felett. Legalább ekkora nehézséget jelentett a ciszterciek magyarországi jelenléte szempontjából, hogy apátságaik a 18. században „külföldi” ellenőrzés alatt álltak, vagyis a Monarchia más tartományaiban fekvő apátságoktól függtek, egyházi terminológiával élve leányapátságként működtek. A Magyarországon tevékenykedő szerzetesek is néhány kivétellel az anyaapátságokból érkeztek, legtöbbjük a magyar nyelvet sem ismerte. E jellegzetességek segítenek megérteni azt az ambivalens viszonyt, amely a zirci apátság és a veszprémi püspökség együttélését jellemezte.

⁹ Békefi 1892, 1902; Horváth 1931; Alpár 1942.

¹⁰ Hervay 1984, 1991.

¹¹ Rajeczky 1991; Badál 1994; Guitman (szerk.) 2009.

¹² Dóka 1997: 96–97.

¹³ Forgó 2013b: 38–58.

A sziléziai Heinrichau (ma Henrików, Lengyelország) leányapátságaként működő¹⁴ Zircen élő rendtagok száma 1751-ben érte el a tizenkét főt, így kánonjogilag szabályos konvent alakulhatott Schneider Péter perjel vezetésével. A tizenkettedik zirci örökfogadalmas szerzetes a veszprémi születésű Faust Márton volt, ő lett a zirci közösség első magyarországi származású tagja, korábban csak Sziléziából jött rendtagok éltek az apátságban.¹⁵ A konvent megszervezése azért jelentős esemény, mert a Magyarországon birtokos külföldi apátságokat már a korszakban is olyan vádakkal illették, hogy az adományozó, vagyis az uralkodó kifejezett parancsa ellenére valójában nem a szerzetesi élet felélesztésén, hanem a gazdasági haszon megszerzésén munkálkodnak. Ez a vád sokszor nem volt teljesen alaptalan: a morvaországi Velehrad ciszterci apátságának tulajdonában lévő Pásztón például az egész korszakban csak néhány szerzetes működött. A csekély létszám és a hiányzó nyelvismeret miatt a pásztóiak csak nagyon korlátozott mértékben vehették ki a részüket a környék lelkipásztori gondozásából, hatásuk eltörpül a szomszédos Gyöngyös ferences szerzeteseinek tevékenysége mellett.¹⁶ Még kirívóbb volt a helyzet a Pest megyei Telki esetében, amely az egyik legjelentősebb osztrák apátság, a bécsi „skótok” (*Schottenstift*) tulajdonában volt, itt mégis egyszerre legfeljebb két rendtag tartózkodott.¹⁷ Ehhez képest a zirci ciszterciek kiterjedt lelkipásztori munkát végeztek. Ez azonban Veszprém megyében nem ment konfliktusok nélkül. Erről szólnak az alábbi példák is.

A zirci ciszterci apátság birtokai közül a legjelentősebb felekezeti konfliktus kétségtelenül Polányban bontakozott ki. Az Árpád-kori alapítású település a török hódítás előtt a szomszédos Bakonybél bencés apátságához tartozott, csak az ezután következő zűrzavaros időszak alatt került a zirci apátság birtokai közé: 1563-ban már ide tartozóként adományozza I. Miksa a palotai kapitánynak.¹⁸ A bakonybéli apátok ugyan a következő század elején többször tiltakoztak Polány és más községek jogtalan birtoklása ellen, ez azonban nem vezetett eredményre.¹⁹ Az oszmán uralom az egyházi joghatósági viszonyokat is összekuszálta: a korábbi évszázadokban a veszprémi egyházmegyéhez tartozó Polányt az 1698. évi egyházlátogatási jegyzőkönyv a győri püspökség pápai főesperességéhez tartozó plébániaként írta össze. Később azonban több, az esztergomi érsekséghez és a győri püspökséghez került plébániához hasonlóan Polány is vita nélkül viszszerült eredeti egyházmegyéjének joghatósága alá: az 1747. évi vizitáció már a veszprémi püspökséghez sorolta és ez a helyzet később sem változott.²⁰

¹⁴ A heinrichau apátságról, valamint Zirc újjáalapításának körülményeiről: Grüger 1978, 1982; Mussbacher 1982; Siptár 2014.

¹⁵ MNL VeML XII.2. a. B 2/a Nr. 167; Alpár 1942: 24.

¹⁶ Rajeczky 1991: 27–28.

¹⁷ Bonomi 1977: 97–101.

¹⁸ Sörös 1904: 10. Az oszmán hódítás következtében megszűnt apátságokról és prépostságokról: Molnár 2006: 25–37.

¹⁹ MNL VeML XII.2. a. B 2/a Nr. 5, 7, 9.

²⁰ Hermann 2011: 38–39.

A községben a 18. század eleji betelepítések hatására vegyes etnikumú lakosság alakult ki, ráadásul az őshonos magyarok református felekezetűek, míg a betelepített német lakosok katolikusok voltak. Mivel a két csoportnak még a jogállása is különböző volt, egymástól elkülönülve éltek a településen: az őslakosság falurészét Magyarpolánynak, a telepesekeit Németpolánynak hívták²¹ – a község ma már csak az előbbi nevet viseli. Az apátság ugyan gondoskodott a külföldi katolikus lakosság betelepítéséről, lelkipásztori ellátásukat azonban sokáig nem szervezte meg: Németpolány a szomszédos Városlőd, majd Kislőd leányegyházaként működött, így nem a zirci apát, hanem közvetlenül a veszprémi püspök egyházi joghatósága alá tartozott.²²

A református magyar őslakosság ennél jobb helyzetben volt. A már említett, 1698 júniusában felvett egyházlátogatási jegyzőkönyv szerint az ekkor mindössze tizenkét lelket számláló gyülekezetnek volt saját, szalmával fedett temploma a falu közepén, amely állítólag azelőtt 41 évvel épült, tehát 1657-ben. Más adatok is arra utalnak, hogy a helyi református közösség nem a középkori eredetű templomot használta, mert annak romjai egy dombon álltak, Németpolányhoz közelebb, valószínűleg a mai Kálváriadombon lévő neogót kápolna helyén.²³ A közepesen felszerelt parókia épületében a vizitátor szerint ekkor egy evangélikus (valószínűleg inkább református) lelkész, Németi (Nimety) György lakott. A településnek katolikus lakosa nem volt.²⁴ Polányt ekkor még az alsó-ausztriai Lilienfeld apátsága birtokolta, de a heinrichai időszak elején sem történt változás a protestáns vallásgyakorlat tekintetében: a polányi református lakosság 1757-ig háborítatlanul birtokolta templomát és lelkipásztort is tarthatott. Ennek a békés állapotnak egy vihar és egy viharos természetű katolikus főpásztor, Padányi Biró Márton veszprémi püspök (1744–1762) vetett véget.

1757. július 7-én estefelé a zirci apátság *historia domusának* tanúsága szerint nagy vihar pusztított a környéken, amely az esőzést követő gátszakadás miatt komoly károkat okozott a zirci és olaszfalui halastavakban. Az eseményt feljegyző szerzetes megfogalmazása szerint csak egy vigaszuk volt a cisztercieknek a pusztító vihar után: a felhőszakadás a polányi reformátusok imaházát is romba döntötte. A gyülekezet – nyilván az apátság mint birtokos elutasító válasza után – a vármegyéhez fordult, hogy kérvényezze a templom újjáépítését. A vármegye először engedélyt adott az építkezésre, de a zirci perjel közbelépése miatt a Helytartótanács új vizsgálatot rendelt el.²⁵ A megyei tisztviselők többször vizsgálgatták Polányban, 1757 novembere és 1758 januárja között. A tanúkihallgatások arra irányultak, hogy megállapítsák: mióta folyik református vallásgyakorlat a faluban és a református közösség mióta birtokolja a romossá vált templomot. A tanúk egybehangzóan állították, hogy a községben emberemlékezet óta zajlik refor-

²¹ Fényes 1851: 247.

²² VÉL A/8 Tom. 6. pag. 208–210; Gulden 1866: 672; Hermann 2011: 39. 79. jegyzet.

²³ Bakay–Kalicz–Sági 1970: 146.

²⁴ Pfeiffer 1947: 136.

²⁵ MNL VeML XII.2. a. B 2/a Nr. 211–212.

mátus vallásgyakorlat és a templomot is kizárólag reformátusok használták, ott katolikus pap nem szolgált. A vizsgálat a Németpolányhoz közelebb fekvő templomromra is kiterjedt, de arról csak az egyik tanú tudta elmondani, hogy köveit a környékbeliek elhordták. Másikuk arról is tanúvallomást tett, hogy a református lakosok Magyar- és Németpolányt két községnek tartják.²⁶

Mivel az ügy kezdett a polányi reformátusok számára kedvező fordulatot venni, Padányi Biró Márton püspök és Schneider Péter perjel átvette az események irányítását. Előbbi Veszprém megye főispánjaként 1757 végén, tehát még a vizsgálat lezárulása előtt felszólította alispánját, hogy minden feltűnés nélkül távolítsa el a polányi református lelkészt. Utóbbi pedig kijelentette, hogy Magyar- és Németpolány valójában egy település, amelyben a katolikus lakosok száma messze meghaladja a reformátusokét.²⁷ Ezzel sikerült elérnie, hogy a vármegye ne engedélyezze a templom újjáépítését. A polányi reformátusok azonban nem adták fel ilyen könnyen, még 1758. január végén újabb kérvényt írtak az újjáépítési munkálatok engedélyezése ügyében.²⁸ A kérdés a Helytartótanácshoz került.

Hogy az eljárás további fordulataira felkészüljön, Biró püspök 1760 júniusában magához kérte a perjelt a Polányra vonatkozó iratokkal együtt.²⁹ Schneider Péter nyilván gond nélkül igazolta, hogy a heinrichai apátság Polányt egy településként vette át 1699-ben Lilienfeldtől és oda maga telepített német nyelvű katolikus lakosokat, tehát a reformátusok érvelésével ellentétben nem két külön faluról van szó, hanem egyetlen, ráadásul katolikus többségű és katolikus földesúr birtokában lévő településről. Ezek után nem meglepő a Helytartótanács határozata sem, amely az uralkodó parancsára 1760 októberében nemcsak megtiltotta a református templom újjáépítését, hanem helyére katolikus templom felhúzását rendelte el.³⁰ Az ügy ezzel azonban még nem ért véget. A református lelkész a templom pusztulása után is a községben maradt és jobb híján magánházaknál végezte az istentiszteletet; a püspök és a perjel következő célja ennek megakadályozása lett. El is érték, hogy a Helytartótanács 1761 márciusában újabb rendeletet alkosson, amelyben eltiltja a református lelkészt hivatalának gyakorlásától és ismét kinyilvánítja egy katolikus templom építésének szükségességét. Ezt a határozatot helyben felolvasták a polányi reformátusoknak és tudatták a vármegyével is.³¹

A perjel ezután intézkedett katolikus plébános kinevezéséről, a református paplakot kápolnává alakíttatta át és a heinrichai apát támogatásával megkezdte a templomépítést. Míg azonban a református vallásgyakorlat felszámolásában befolyásos támogatót talált Biró püspök személyében, ugyanaz a püspök komoly ellenséggé vált a település feletti egyházi joghatóság kiterjesztésének kérdésében. A zirci intézkedésekkel egy időben ugyanis Padányi Biró Márton

²⁶ MNL VeML XII.2. a. C 437b, 438a–b.

²⁷ MNL VeML XII.2. a. C 437c, 438c.

²⁸ MNL VeML XII.2. a. C 438d.

²⁹ MNL VeML XII.2. a. C 480a.

³⁰ MNL VeML XII.2. a. C 485a.

³¹ MNL VeML XII.2. a. C 493a–f.

is plébánost nevezett ki Polányba, akit általános helynöke be is akart iktatni; ez csak a teveli ciszterci adminisztrátor fellépésének köszönhetően hiúsult meg. A püspök ezután kérdőre vonta a perjelt, miféle kiváltságra hivatkozva áll ellent a megyéspüspök akaratainak. Utóbbi hiába bizonygatta, hogy Polány mindig is ciszterci birtok volt és már ki is nevezett oda plébánost egy németül és magyarul is tudó szerzetes személyében, a püspök még hónapokkal később is próbálkozott egyházmegyes plébános beiktatásával.³² A reformátusok sem adták meg magukat: a zirci perjel évek múlva is azt kérte a Helytartótanáctól, hogy tiltsa el őket a harang használatától, és felhívta a figyelmet arra, hogy a lelkész még mindig végez magánházaknál református istentiszteletet.³³ A protestáns lakosság ellenállása azonban már nem fordíthatta vissza az események menetét: 1769 szeptemberében elkészült a polányi templom szentélye, 1773-ban pedig a katolikus közösség birtokba vehette a befejezett templomot.³⁴ A reformátusok mégsem tűntek el teljesen a faluból: az 1775. évi lélekösszeírás szerint még mindig a lakosság több mint tíz százalékát adták.³⁵ Igaz, ez az arány a következő század közepére már négy százalékra esett vissza.³⁶

Biró püspököknek a polányi egyházi joghatóság ügyében tett lépései jól illusztrálják a katolikus főpásztoroknak az *exempt* szerzetesi intézményekkel szembeni, korábban már említett elutasító magatartását. A *historia domus* feljegyzése szerint többször alakult ki konfliktus a plébánosok beiktatása és a zirci *exempt* plébániák vizitációja során.³⁷ A főpásztor ugyanígy harcolt a szintén külföldi ellenőrzés alatt álló zalavári bencés apátság és a türjei premontrei prépostság kiváltságai ellen. Mindkét szerzetesi közösség elsősorban a püspök vizitációs jogát vitatta.³⁸ A bécsi „skótok” tulajdonában lévő telki apátság birtokain ismét a plébános személye körül alakult ki bonyodalom. Amikor Biró püspök 1750-ben új plébánost küldött Budajenőre, holmiját a bécsi adminisztrátor kidobatta a plébániáról, a templomra pedig új lakatot tetetett.³⁹ Nagyon hasonló eset játszódott le néhány évtizeddel korábban a morvaországi ciszterciek birtokolta Pásztón is, csak itt az egyházmegye papja szórta ki a velehrádi ciszterci plébános ingóságait a plébániaépületből és helyezte rá új lakatot, hogy ne tudjon visszatérni.⁴⁰ A protestánsok elleni fellépés esetén szorosan együttműködő egyházmegye és szerzetesi központ viszonya tehát az egyházi joghatóság kérdésében máshol is konfliktusba csapott át.

³² MNL VeML XII.2. a. B 2/a Nr. 242–245.

³³ MNL VeML XII.2. a. C 557.

³⁴ MNL VeML XII.2. a B 2/a Nr. 310, 326.

³⁵ MNL VeML XII.2. a C 829.

³⁶ Fényes 1851: 247.

³⁷ MNL VeML XII.2. a. B 2/a Nr. 128; 141; 241–245.

³⁸ Kovács 1991: 127.

³⁹ Bonomi 1977: 99–103.

⁴⁰ Rajeczky 1991: 24.

A KÉSEI KONFESSZIONALIZÁCIÓ TOVÁBBI PÉLDÁI A VESZPRÉMI EGYHÁZMEGYE TERÜLETÉN

Mint látni fogjuk, a polányi eset távolról sem egyedülálló a 18. századi katolikus–protestáns viszony történetében, de még a zirci uradalom protestáns településeit tekintve sem áll párhuzam nélkül. A Veszprémtől nem messze fekvő, református többségű Sóly⁴¹ hasonló megpróbáltatásokon ment keresztül. Az 1734. évi egyházlátogatás alkalmával az itteni református vallásgyakorlat háborítatlanságára szintén Padányi Biró Márton figyelt fel, aki ekkor felsőrsi prépostként nem is felejtette el felírni a település neve mellé: „non locus articularis”.⁴² A konfliktus mégis csak tizenöt év múlva robbant ki, egy meglehetősen abszurd eseménysorozat következtében.

1749 telén a sólyi jobbágyok közül többen engedély nélkül fát vágtak az apátság erdejéből. A vállalkozás tragikusan végződött: a nagy hideg következtében kilencen megfagytak, ketten pedig kezüket és lábukat is elvesztették. Az elrendelt vizsgálat során bebizonyosodott, hogy a helyiek a fát a református parókia építésére kívánták felhasználni.⁴³ A sólyi reformátusok a bajt azzal tetézték, hogy néhány hónap múlva kérvényezték az apátságtól az addig náluk szolgáló lelkész elbocsátását és egy új meghívását. Schneider Péter perjel „előrelátó” döntésével az első kérésüknek helyt adott, a másikat viszont elutasította. Így tehát a sólyiak lelkész nélkül maradtak. Annyi engedményt azonban mégis tett a perjel, hogy a lelkész helyett a református tanító vezethette a továbbiakban a templomi éneket és imádságot, de a templom falain kívül más egyházi cselekményt nem végezhetett, keresztelésre, esketésre, temetésre a hajmáskéri katolikus plébánost kellett (volna) hívni. A perjel döntését a vármegye is jóváhagyta, a sólyiak azonban a Helytartótanácshoz fordultak.⁴⁴ Az ügy további menetéről a zirci apátság levéltárának forrásait olvasva meglehetősen hézagos tudásunk van: annyi biztos, hogy 1762–1763-ban a Helytartótanács parancsára a vármegye többször vizsgálódott a sólyi református vallásgyakorlat ügyében. Az is valószínű, hogy az apátság és a vármegye – ekkor már nem Padányi Biró Márton, hanem utódja, Koller Ignác püspök főispán vezetésével – a továbbiakban is képes volt meggátolni, hogy Sólyban református lelkész működjék. Ennek eredményét mutatja, hogy az 1779. évi egyházlátogatási jegyzőkönyv Sólyban nem említi protestáns lelkipásztort, azonban a falu középkori eredetű templomát nem a katolikusok használták.⁴⁵ A helyi közösség csak 1787 áprilisában, tehát II. József türelmi rendeletének kiadása után öt és fél évvel kapott engedélyt lelkipásztor behívására,⁴⁶ akinek ellátását azonban még évekig nem tudták

⁴¹ A lakosság felekezeti összetételéről: VÉL A/8 Tom. 14. pag. 101–105; 137–142.

⁴² VÉL A/13, 1.cs. Padányi Biró Márton főesperesi jegyzőkönyve, pag. 16.

⁴³ MNL VeML XII.2. a. C 356.

⁴⁴ MNL VeML XII.2. a. B 2/a Nr. 154.

⁴⁵ VÉL A/8. Tom. 12. pag. 7–8.

⁴⁶ MNL VeML XII.2. a. B 2/a Nr. 386.

megnyugtatóan rendezni. Hiába kérvényezték ugyanis még a lelkipásztor megérkezése előtt, hogy az apátság biztosítson földet és épületfát számára,⁴⁷ ezt hosszas huzavona után csak 1794 tavaszán, a két bevett protestáns felekezet szabad vallásgyakorlatát biztosító törvénycikk (1791. évi XXVI. tc.) elfogadása után három évvel sikerült elérniük, ekkor már a vármegye hathatós támogatásával.⁴⁸

Ugyancsak Biró püspök tevékenységéhez köthető a balatoncsicsói protestánsok vallásgyakorlatának megszüntetése. Ezt is egy látszólag független eseménysorozat, a püspökség birtokigazgatásának átalakítása vezette be. A püspökség sümegi uradalmához tartozó Csicsó árendás nemeseit Biró püspök látszólag minden előzetes figyelmeztetés nélkül 1753 márciusában eltiltotta a református templom használatától, majd az ellenszegülő lakossággal közölte, hogy a házakat felbecsülte, azok árát kifizeti, a falu népe pedig köteles elhagyni eddigi lakhelyét. A lakosok természetesen itt is ellenálltak, a vármegyéhez, majd a Helytartótanácshoz fordultak, de ők is csak a végkifejlet késleltetését tudták elérni. Miután a Helytartótanács parancsára lefolytatott vizsgálat kimutatta, hogy új árendások behozásával és előnyösebb szerződés megkötésével növelni lehet az adóbevételeket, néhány engedelmességet fogadó lakos kivételével a következő év folyamán az addigi lakók elhagyták házaikat, helyükre pedig új, minden bizonnyal katolikus árendások jöttek. Biró püspök ezzel két legyet ütött egy csapásra: megszabadult a református lakosságtól, valamint új szerződés megkötésével több bevételhez jutott.⁴⁹

A KÉSEI KONFESSZIONALIZÁCIÓ PROTESTÁNSELLENES MEGNYILVÁNULÁSAI AZ ORSZÁG MÁS RÉSZEIN

A polányi, sólyi és csicsói példák mindegyike Padányi Biró Márton személyéhez köthető. Biró püspök azonban nem állt egyedül a korszakban a protestánsokkal szembeni türelmetlen magatartásával. Az alábbi példákkal szeretném érzékeltetni, hogy az ország más részein is hasonló esetekkel találkozunk. A történetek az egri és a pécsi egyházmegye területén játszódnak, Erdődy Gábor Antal (1715–1744), Barkóczy Ferenc (1744–1761), valamint Nesselrode Ferenc Vilmos (1703–1732) püspöksége idején.

A Heves megyei Sarud községben a polányihoz sok tekintetben hasonló eseménysorozat játszódott le 1739 júniusától kezdődően. Itt nem a megrongálódott templom, hanem az elhasználódott és életveszélyessé vált harangláb felújítása vezetett a felekezeti konfliktus kiéleződéséhez. A polányiakkal ellentétben azonban a sarudi református közösség nem kérte ki az építkezéshez előzetesen a település birtokosának, magának Erdődy püspöknek a hozzájárulását. Noha a püspök földesúr még 1735-ben engedélyt adott a templom felújítására, az ezt követő években a hasonló építkezéseknek ellenállt a környező településeken.

⁴⁷ MNL VeML XII.2. a. C 1227.

⁴⁸ MNL VeML XII.2. a. C 1366–1367; 1379; 1395; 1407–1408; 1418; 1426.

⁴⁹ Mihalik 2010a: 151–152.

A sarudiak nyilván ezért nem próbálkoztak az engedély beszerzésével. Rosszul tették, mert Erdődy tisztartója, a szomszédos Hídvég pusztán élő Németh András felfigyelt az építkezésre és megtiltotta annak folytatását, amíg a falusiak nem szerzik be a püspök engedélyét; ők viszont úgy döntöttek, hogy amíg küldöttséget menesztenek Egerbe, addig is folytatják a harangláb újjáépítését. A várakozásoknak megfelelően Erdődy püspök megtiltotta az építkezést, de mire a küldöttség visszatért a tiltó határozattal, addigra a lelkész vezetésével már elkészült az új harangláb, sőt a harangok is új helyükre kerültek. Az ügy hamar a vármegye elé került, ahol a sarudiak hiába próbáltak bűnbánó magatartást tanúsítani, Erdődy főpásztori és földesúri szava nagyobbak bizonyult: az ítélet szerint a sarudiak az új harangláb felállításával megszegték az uralkodó vallásügyi rendeleteit, emiatt a templom és a harangláb elvételével, valamint a lelkész megbüntetésével kell lakolniuk. A borsodi református egyházmegye gondnoka, Mocsáry Balázs megpróbált ugyan közbenjárni a sarudiak érdekében, de az ítélet kelte után néhány nappal a szolgabíró, az uradalmi prefektus és a kinevezett katolikus plébános katonai segítséggel elűzte a református lelkészt, lefoglalta a templomot és a haranglábát. Előbbibe szentképeket tettek és oltárt emeltek, végül pedig beiktatták hivatalába az új plébánost. A sarudiak ügyét ekkor Szentgyörgyi Sámuel református szuperintendens karolta fel. Abba a királyi rendelkezésbe kívánt bekapaszkodni, amely a *Carolina Resolutio* negyedik pontjával kapcsolatban előírta, hogy a templom elfoglalása és a prédikátor elűzése csak a Helytartótanács állásfoglalása után, az uralkodó engedélyével lehetséges.⁵⁰ Azonban az ő törekvése is sikertelennek bizonyult: Erdődy püspök személyes felügyeletével átépítették a templomot a katolikus vallásgyakorlat igényei szerint. A református lakosság elköltözését ugyanakkor nemhogy támogatták volna, hanem a költözésre való felbujtás vádjával még le is tartóztatták a falu elöljáróit. Egy részük nem is térhetett vissza a faluba. Őket a tiltás ellenére követték a református lakók, helyükre pedig az 1740-es évek elejétől katolikus lakosság költözött. A sarudi eset a környéken nem volt egyedülálló az 1730–1740-es években, más szomszédos református közösséget is hasonló atrocitások értek.⁵¹

Barkóczy Ferenc egri püspök a század közepén a nyíregyházi evangélikus gyülekezettel vívta meg a maga harcát. Károlyi Ferenc 1753-ban kezdett szlovák evangélikus lakosságot telepíteni az addig csak néhány református magyar és görögkatolikus ruszin által lakott Nyíregyházára, mert katolikus telepéseket nem sikerült toboroznia. A telepítési pátensben háromévi adómentességet, valamint szabad templomépítést és paptartást is engedélyezett a beköltözőknek. A telepések nagy része Békés megyéből érkezett, de a betelepülők között az ország majdnem minden részéből találunk szlovák evangélikus lakosokat. A következő év végére a település lakosainak száma már elérte a kétezer-ötszáz főt.⁵² Az egyre jelentősebb evangélikus közösség Barkóczy püspök – Károlyi gróf apai

⁵⁰ Pruzsinszky 1906: 79.

⁵¹ Mihalik 2010b.

⁵² Fügedi 1976: 7.

nagybátyja – figyelmét is felkeltette, aki a Helytartótanácsához fordult, mert törvénytelennek tartotta a nyíregyházi evangélikus vallásgyakorlatot. A Helytartótanács el is rendelte a vizsgálatot, de az utasítást Szabolcs vármegye vonakodott végrehajtani. Ebben egyrészt Barkóczy Imre főispán tevékenységét kereshetjük, aki mind Károlyi gróffal, mind az egri püspökkel rokonságban állt, másrészt a vármegyei nemesség sem támogatta a telepések elleni fellépést, félve azok elköltözésétől. Az egri püspök azonban az 1681. évi törvényekre és a *Carolina Resolutióra* hivatkozva keresztülvitte, hogy a Helytartótanács újabb rendeletében megparancsolja az evangélikus templom lebontását és a lelképásztor elűzését. Ezután Károlyi jobbnak látta végrehajtani a templom lebontására vonatkozó utasítást, de a lelkészt csak színleg űzte el, valójában továbbra is a közelben maradhatott és látogathatta híveit. Újabb lépésként Barkóczy püspök katolikus plébánost kívánt kinevezni Nyíregyházára, ehhez azonban szüksége volt a kegyúr beleegyezésére. Károlyi annak ellenére ellenállt a kezdeményezésnek, hogy a plébánost a püspökség fizette volna. Ezután mind Barkóczy, mind Károlyi igyekezett udvari kapcsolatait kihasználva saját igazát érvényesíteni. Utóbbi megpróbálta elérni, hogy Mária Terézia különös kegyből engedélyezze valamilyen formában a nyíregyháziaknak a vallásgyakorlat megtartását. Hosszas huzavona és a bécsi udvari körök közvetítése után végül 1756 tavaszán megegyezés jött létre a püspök és a földesúr között. Eszerint a nyíregyházi evangélikusok előimádkozót tarthatnak, aki azonban egyházi cselekményt nem végezhet. Lelkészüket évente három alkalommal, a főünnepeken meglátogathatja őket és istentiszteletet tarthat nekik, ehhez Károlyi egy épületet bocsát az evangélikus lakosság rendelkezésére. A nyíregyháziak cserébe kötelesek beengedni a katolikus plébánost, aki azonban ingyen, stóladíj szedése nélkül végzi az egyházi cselekményeket és semmilyen kényszert nem alkalmazhat az evangélikus lakossággal szemben. A kevés számú református által használt templomot a katolikus plébánosnak adják át, Károlyi pedig iparkodik, hogy katolikus lakosságot telepítsen be.⁵³ Az evangélikus lakosság vallásgyakorlata azonban az ezt követő évtizedekben a megállapodás ellenére sem volt konfliktusmentes. Az igazi változást itt is II. József türelmi rendelete hozta el: a vallási türelem kihirdetése után, 1784 és 1786 között megépült az evangélikus templom, ahol a közösség már háborítatlanul végezhetette az istentiszteletet.⁵⁴

Nyíregyháza esete nem az egyetlen példa arra a jelenségre, hogy a katolikus földbirtokos az egyházi és világi főhatósággal szemben megvédelmezte protestáns jobbságára vallásgyakorlatát. Az előbb ismertetett eseménysornál nagyobb figyelmet kapott a Tolna megyei evangélikus német telepések ügye, akik érdekében az érintett falvak birtokosai Károlyi Ferenchez hasonló intézkedéseket tettek. Közülük is kiemelkedik Claudius Florimund Mercy, a Temesi Bánság katonai kormányzója, valamint unokaöccse, a később örökösévé tett Anton Mercy d'Argenteau tevékenysége. A történetben ugyan keveredik a jámbor hagyomány

⁵³ Éble 1897.

⁵⁴ Lukács 1886: 218.

a forrásokkal igazolható tényekkel,⁵⁵ a számunkra fontos események azonban rekonstruálhatók. III. Károly 1722. évi pátensén felbuzdulva német telepesek nagy tömege indult útnak a Temesi Bánság felé. Útvonaluk során érintették Mercy gróf uradalmát, aki az új otthont keresők közül Hessen-Darmstadt fejedelemségéből származó evangélikus német családokat telepített le saját birtokán. A letelepülőknél szabad vallásgyakorlatot biztosított, két magyarországi lelkész, a Szenicéről származó Bárány György és a körmöcbányai Jeremias Schwartzwalder pasztorálta őket. Itt is a területileg illetékes megyéspüspök, jelen esetben a pécsi egyházmegye főpásztora, egyben Baranya és Tolna megye főispánja, Nesselrode Ferenc Vilmos lépett fel a nem katolikusok vallásgyakorlata ellen. Egy ideig Mercy gróf is sikerrel védte meg a telepesek vallásgyakorlatát, bár a lelkészeket érték atrocitások. A *Carolina Resolutio* kiadása után azonban még komolyabbra fordult a helyzet: Bárány Györgyöt letartóztatták, mert illegálisan végzett istentiszteletet.⁵⁶ Mercy gróf példája ennek ellenére követőkre talált a szomszéd birtokosok körében. Bonyhád földesura, Kun Ferenc ugyan csak megengedte a telepítési szerződésben az evangélikus németeknek, hogy felépítsék templomukat és papot tartsanak, és ő is megpróbálta megvédeni a lelkészt, amikor a vármegye el akarta űzni.⁵⁷ Az 1733-ban felvett plébánia-összeírás ugyanakkor arról tanúskodik, hogy az említett birtokosok Károlyihoz hasonlóan csak részben tudtak védelmet biztosítani a protestáns lakosságnak. Az összeírás az érintett településeken megemlíti az evangélikus németeket, akik több helyen imaházzal és tanítóval rendelkeztek, ám számukra csak a magán vallásgyakorlat volt engedélyezett. A lelkészeknek a hatályos rendelkezések értelmében fel kellett hagyniuk az egyházi cselekmények végzésével,⁵⁸ bár többen a tiltás ellenére is a térségben maradtak, sőt a katolikus földesurak némelyikével is kapcsolatot tartottak.⁵⁹ Ez az állapot a Dél-Dunántúlon is a türelmi rendelet kihirdetéséig tartott, ezt követően gyors egymásutánban épültek fel a német evangélikusok templomai és létrejött a nyilvános vallásgyakorlathoz szükséges többi intézmény is.⁶⁰

KONKLÚZIÓ

Az előző példák világosan mutatják, hogy a katolikus konfesszionizációnak a protestantizmust háttérbe szorító törekvése az 1681 után létrehozott keretek között folytatódott II. József türelmi rendeletéig, ahogy ezt már Mályusz Elemér megfogalmazta.⁶¹ A nem artikuláris helyek nyilvános vallásgyakorlata elleni fellépés

⁵⁵ Kéri 1998.

⁵⁶ Csepregi 2010.

⁵⁷ Kéri 1998: 923.

⁵⁸ *Conscriptio 1733*: 166–173.

⁵⁹ Csepregi 2000: 66–69.

⁶⁰ Kéri 2002: 274.

⁶¹ Mályusz 1939: 3–23.

a soproni cikkelyek és az azokat megerősítő, valamint a katolikus érdekek szerint „magyarázó” 1691. évi királyi rendelet, az *Explanatio Leopoldina* előírásaira támaszkodva, jogi úton zajlott. Az eljárás menetrendje is a korábban kialakult szokást követte: a nyilvános vallásgyakorlat betiltása, a lelkész kiutasítása, a templom elvétele vagy lerombolása, katolikus plébánia megszervezése és plébános beiktatása.⁶²

II. Rákóczi Ferenc mozgalma és a katolikus rendeknek a szatmári megegyezést követő politikai megerősödése csak rövid időre lendítette ki az ingát egyik, majd másik irányba, a felekezeti politika az 1731. és 1734. évi *Carolina Resolútiók* kiadása után a korábbi keretek közé tért vissza. Noha ez a protestánsellenes politika a katolikus egyház térnyerésének csak az egyik leglátványosabb, de távolról sem a legfontosabb célkitűzése volt, ebből a szempontból is elfogadható, ha a kései katolikus konfesszionalizáció végpontjának a Magyar Királyság területén a II. József-féle türelmi politika meggyökeresedését, rendeletének megjelenését (1781) vagy inkább annak becikkelyezését (1791) tekintjük. A fent ismertetett példák ugyanakkor a kései katolikus konfesszionalizáció egyéb jellemzőibe is betekintést engednek.

Történeteink főszereplői első látásra a türelmetlen főpapok (és szerzetesi előjárók), akikkel szemben éles különbséget mutatnak a telepeseiket még az egyházi és világi hatalommal szemben is védelmező, a vallási kérdésben türelmet tanúsító világi főurak. Az eseteket jobban szemügyre véve azonban kitűnik, hogy az érintett egyházi személyek különböző minőségben eltérő eljárást követtek. Amikor az egyházi joghatóság nem járt együtt a birtokjoggal, akkor a területileg illetékes megyéspüspök minden más körülménytől eltekintve csak a felekezeti kérdést tartotta szem előtt. Erre a legszemléletesebb példa Barkóczy és Károlyi ellentéte. Az egri püspök minden józan érvet félretéve kitarzott a nyíregyházi evangélikus vallásgyakorlat betiltása mellett, nem törődve a lakosság elvándorlásának veszélyével. Ez nem is az ő gondja volt, hiszen Nyíregyháza fölött csak az egyházi joghatóságot gyakorolta, a település a Károlyiak birtoka volt. Erdődy Sarudon szintén erőszakosan, de körültekintőbben járt el: büntetés mellett megtiltotta a református lakosok elköltözését – igaz, kevés sikerrel. Padányi Bíró Márton Csicsón előbb felmérte döntése gazdasági következményeit és csak ezután erőszakolta ki a protestáns lakosság elköltözését. A ciszterciek Polányban keményen léptek fel, mert itt a betelepültek, akik ráadásul a falu lakosságának nagyobb részét tették ki, katolikusok voltak, nem kellett tartani elvándorlásuktól. A protestáns többségű Solyban azonban már kevésbé voltak határozottak: bár a lelkészt elűzték, a templomot a reformátusoknál hagyták, ahol azok imádságot tarthattak a tanító vezetésével.

A történetek másik tanulsága a világi birtokosok érdekérvényesítő képességére vonatkozik. Ahogy azt a kutatás már régóta hangsúlyozza, a konfesszionalizáció korában Magyarországon komoly szerepe volt a kegyuraság intézményének. Az oszmán hódítás idején a kegyúri viszonyok határozták meg a települések

⁶² Vö. Mihalik 2010b: 150–151. Az 1680-as és 1690-es évek gyakorlatára legújabban: Mihalik 2013: 193–200.

lakosságának felekezeti hovatartozását, ezen még – a közkeletű vélekedéssel ellentétben – az 1608. évi híres vallásügyi törvénycikk sem változtatott.⁶³ A gyakorlat bizonyos mértékig a 18. században is tovább folyt, jó példa erre Barkóczy és Károlyi esete: a püspök a kegyúr ellenében nem tudta elérni katolikus plébános beiktatását. Ehhez hasonló eredménnyel zárult Biró püspök és az *exempt* ciszterciek vitája is. A kegyuraság intézménye azonban a 18. században tapasztalható növekvő állami befolyásnak már nem tudott ellenállni. A Barkóczy és Károlyi között létrejött egyezés valójában egy, a nyíregyházi evangélikusok magán vallásgyakorlatát szabályozó megállapodás volt, kisebb engedményekkel. Ugyanez a magán vallásgyakorlat került bevezetésre a Dél-Dunántúl német evangélikus falvaiban. Egyik településen sem volt a protestáns lakosság kedvezőbb jogi környezetben, mint például Sólyban. Az persze más kérdés, hogy a világi földesúr inkább szemet hunyt a lelkészeknek a hatályos rendelkezésekbe ütköző lelképásztori tevékenysége felett, mint az egyházi földbirtokos, de jogi eljárás esetén nemigen tudta megvédeni őket. Magyarországra is igaz tehát Thomas Winkelbauernek az osztrák és cseh tartományokra vonatkozó megállapítása: míg a 16–17. században a konfesszionalizáció motorja sok esetben inkább a földesúr volt, mint a központi hatalom, a következő évszázadban a kiszélesedő állami befolyás a földesúri érdekérvényesítést is szűk keretek közé szorította.⁶⁴

Végül azt is érdemes végiggondolnunk, hogy mi volt a célja az államhatalomnak és a protestánsellenes fellépést sürgető helyi vezetőknek 18. századi felekezetpolitikájukkal. A protestáns egyháztörténet-írás a korszakot az elnyomás időszakának tekinti, amikor közösségeiket megfosztották vallásgyakorlatuktól, papjaikat elüldözték, templomaikat elfoglalták vagy lerombolták.⁶⁵ Az imént ismertetett példák is ezt a képet tárják eléink. Másrészt, mint láttuk, a döntések háttérében gazdasági megfontolások is szerepet játszottak, amelyek a helyzet rendezése felé terelték az események menetét. A hatalom képviselőinek az esetek többségében nem állt érdekében a protestáns lakosság elvándorlása, olyan megoldást kerestek, amellyel biztosítható a katolicizmus pozíciójának megőrzése, de a konszolidáció is elérhető.⁶⁶ A *modus vivendit* a jogi szabályozásban 1691-től felbukkanó, III. Károly által is megerősített magán vallásgyakorlat jelentette. A protestáns közösség nem végezhetett nyilvános istentiszteleteket, formálisan a katolikus plébános joghatósága alá tartozott, aki így az államhatalom által is támogatott tisztviselőként befolyást gyakorolhatott a lakosság életének helyi alakítására.⁶⁷ A nem katolikus lakosság azonban megőrizhette felekezeti (és nemzeti) identitását, továbbörökíthette vallási hagyományait.

A magán vallásgyakorlat intézményét mai gondolkodásunk szerint nehéz a konszolidáció eszközének tekinteni, hiszen súlyosan korlátozta a protestáns

⁶³ Péter 1977.

⁶⁴ Winkelbauer 1992.

⁶⁵ Mályusz 1939: 24–89.

⁶⁶ Vö. Gózszy–Varga 2009: 1127.

⁶⁷ Gózszy 2013.

lakosság lelkiismereti szabadságát. A 18. századi Magyar Királyság felekezeti politikájának tanulmányozásakor azonban nem szabad szem elől tévesztelnünk azt a tényt, hogy Habsburg uralkodóink a cseh és osztrák területeken a magyartól jelentősen eltérő eljárást követtek. 1734-ben, a második *Carolina Resolutio* kiadásakor III. Károly egy másik rendeletet is aláírt. Ezzel kezdetét vette az osztrák tartományokból az evangélikus lakosság tömegeinek „transzmigrációja”, vagyis az Erdélyi Fejedelemség területére történő erőszakos áttelepítése.⁶⁸ Ehhez a módszerhez az udvar Magyarországon nem kívánt nyúlni. Az osztrák tartományoktól eltérő felekezeti arányok, a gazdasági érdekek és nem utolsósorban a magyarországi protestánsok jó külföldi kapcsolatai a békésebb megoldások felé irányították a döntéshozókat. A kései konfesszionalizáció korának katolikus gondolkodásában így a magán vallásgyakorlat engedélyezése jelentette azt a maximumot, amely még összeegyeztethető volt a katolikus egyház államvallási státuszával, de a realitásokat is figyelembe vette. Ezek között a nagyon szűk keretek között érvényesülhetett tehát a vallási türelem, és ezeket a szűk kereteket tágította ki II. József 1781. októberi rendeletével. A rendeletet követő határozott valláspolitikai pedig elvezetett az evangélikus és református felekezeteknek az 1791. évi XXVI. törvénycikkben is garantált szabad vallásgyakorlatához.

FORRÁSOK

A Magyar Nemzeti Levéltár Veszprém Megyei Levéltára, Veszprém (MNL VeML)
 XII.2. A Ciszterci Rend Zirc-Pilis-Pásztó és Szentgotthárdi Apátságának levéltára
 a) Archivum Vetus
 B 2/a Historia Domestica Monasterii Zirciensis, liber I., 1700–1854.

Veszprémi Érseki és Főkáptalani Levéltár, Veszprém (VÉL)
 A) Veszprémi Püspöki Levéltár
 8) Visitationes canonicae.
 13) Conscriptioes proventuum parochialium.

Conscriptio ecclesiarum et parochiarum inclyto comitatui de Baranya, et exemptae abbatae Pécsváradensis adjacentium anno 1733 peracta. In: *Baranya és Tolna vármegye plébániáinak összeírása 1733*. A bevezető tanulmányt írta és közreadja: Gözsy Zoltán. (Seria Historiae Dioecesis Quinqueecclesiensis 9.) Pécs, 147–231.

Fényes Elek 1851: *Magyarország geographiai szótára, melyben minden város, falu és puszta, betűrendben körülményesen leíratik*. III. kötet. Pest.

Pfeiffer János 1947: *A veszprémi egyházmegye legrégebbi egyházlátogatásai (1554–1760)*. (A veszprémi egyházmegye múltjából 10.) Veszprém.

⁶⁸ Bővebben: Buchinger 1980.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Alpár Lucián 1942: *A zirci apátság függetlenítésének kérdése*. Budapest.
- Aretin, Karl Ottmar v. 1993: *Das Alte Reich 1648–1806*. Bd. I. *Föderalistische oder hierarchische Ordnung (1648–1684)*. Stuttgart.
- Badál Ede 1994: *A pásztói ciszterci rezidencia*. (Tanulmányok Pásztó történetéből 4.) Pásztó.
- Bakay Kornél – Kalicz Nándor – Sági Károly 1970: *Veszprém megye régészeti topográfiája. A devecesteri és sümegi járás*. (Magyarország régészeti topográfiája 3.) Budapest.
- Békefi Remig 1892: *A pilisi apátság története 1541–1814*. (A zirci, pilisi, pásztói és szent-gothárdi apátságok története 2.) Pécs.
- Békefi Remig 1902: *A pásztói apátság története 1702–1814*. (A zirci, pilisi, pásztói és szent-gothárdi apátságok története 4.) Budapest.
- Bonomi, Eugen 1977: *Die ungarische Abtei Telki unter den Wiener Schotten (1702–1881). Deutsche und ungarische Bauern bei Benediktinern*. (Veröffentlichungen des Südostdeutschen Kulturwerks, Reihe B 35.) München.
- Buchinger, Erich 1980: *Die „Landler“. Vorgeschichte, Durchführung und Ergebnis einer Zwangsumsiedlung im XVIII. Jahrhundert*. (Buchreihe der Südostdeutschen Historischen Kommission 31.) München.
- Csepregi Zoltán 2000: *Magyar pietizmus 1700–1756. Tanulmány és forrásgyűjtemény a dunántúli pietizmus történetéhez*. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 36.) Budapest.
- Csepregi Zoltán 2010: Brüderlich verfeindet? Luthertum und Reformiertentum in der neu besiedelten Tolnau. In: Bendel, Rainer – Spannenberger, Norbert (Hgg.): *Kirchen als Integrationsfaktor für die Migranten im Südosten der Habsburgermonarchie im 18. Jahrhundert*. (Kirche und Gesellschaft im Karpaten-Donauraum 1.) Berlin, 99–113.
- Dóka Klára 1997: *Egyházi birtokok Magyarországon a 18–19. században*. (METEM Könyvek 19.) Budapest.
- Éble Gábor 1897: Károlyi Ferenc gróf gazdasági tevékenységéből. II. Nyíregyháza újra-alapítása. *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle* (4.) 4–5. 145–167, 241–252, 269–284.
- Fazekas István 2014: *A reform útján. A katolikus megújulás Nyugat-Magyarországon*. (A Győri Egyházmegyei Levéltár Kiadványai. Források, feldolgozások 20.) Győr.
- Forgó András 2013a: „Vajon az igaz katolikusként szabad-e a hamis vallásban lévőket megszenvedni?” Katolikus tolerancia a jozefinizmus korában. In: Bárth Dániel (szerk.): *Alsópapság, lokális társadalom és népi kultúra a 18–20. századi Magyarországon*. Budapest, 154–177.
- Forgó András 2013b: Az egyházi rend a szatmári megegyezés utáni rendi politikában. In: Forgó András (szerk.): *Az 1712. évi pozsonyi diéta egy ciszterci szerzetes szemével*. (Fontes ex Archivo Sancti Martini editi I. / A Veszprém Megyei Levéltár kiadványai 32.) Pannonhalma–Veszprém, 7–63.
- Fügedi Erik 1976: Szlovák települések az Alföldön a 18. században. In: Hársfalvi Péter – Mann Miklós (szerk.): *Tanulmányok Nyíregyháza újkori történetéből*. (Nyíregyházi kiskönyvtár 11.) Nyíregyháza, 7–13.

- Gözszy Zoltán 2013: A katolikus egyház normakommunikációs és mediátori szerepe a 18. században. In: Bárth Dániel (szerk.): *Alsópapság, lokális társadalom és népi kultúra a 18–20. századi Magyarországon*. Budapest, 53–84.
- Gözszy Zoltán – Varga Szabolcs 2009: Kontinuitás és reorganizáció a pécsi egyházmegye plébániahálózatában a 18. század első évtizedeiben. *Századok* (143.) 5. 1123–1161.
- Grüger, Heinrich 1978: *Heinrichau. Die Geschichte eines schlesischen Zisterzienserklusters 1227–1977*. Köln–Wien.
- Grüger, Heinrich 1982: Der Beginn der Union von Heinrichau und Zirc. *Analecta Cisterciensia* (38.) 43–75.
- Guitman Barnabás (szerk.) 2009: *A ciszterci rend Magyarországon és Közép-Európában*. (Rendtörténeti konferenciák 5.) Budapest.
- Gulden István 1866: A magyar-német polányi plébániának története. *Magyar Sion* (4.) 667–676.
- Hermann István 2011: *A veszprémi római katolikus egyházmegye igazgatása a 18. században*. (PhD-disszertáció) Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest.
- Hervay Ferenc Levente 1984: *Repertorium historicum ordinis cisterciensis in Hungaria*. (Bibliotheca cisterciensis 7.) Roma.
- Hervay Ferenc Levente 1991: A ciszterci rend története Magyarországon. In: Lékai Lajos (szerk.): *A ciszterciek. Eszmény és valóság*. Budapest, 470–492.
- Horváth Konstantin 1931: *Zirc története*. Veszprém.
- Kármán Gábor 2013: A konfesszionalizáció hasznáról és káráról. Egy paradigma margójára. In: Lukács Anikó (szerk.): *Felekezeti társadalom – felekezeti műveltség*. (Rendi társadalom – polgári társadalom 25.) Budapest, 27–40.
- Kéri Henrik 1998: A Tolna megyei német lutheránusok. Megjegyzések egy tanulmányhoz. *Századok* (132.) 4. 916–926.
- Kéri, Heinrich 2002: Der Untergang des deutschen Luthertums im Tolnau-Baranya-Schümegeger Seniorat. In: Kéri, Heinrich: *Franken und Schwaben in Ungarn. Aufsätze zur Geschichte und Siedlungsgeschichte der Tolnau und der Oberen Baranya*. (Veröffentlichungen der Neue-Zeitung-Stiftung 2.) Budapest, 273–281.
- Kovács Imre 1991: *A türjei Premontrei Prépostság története*. (Zalai Gyűjtemény 32.) Zalaegerszeg.
- Lotz-Heumann, Ute 2008: Confessionalization. In: Whitford, David M. (ed.): *Reformation and Early Modern Europe. A Guide to Research*. Kirksville, 136–157.
- Lukács Ödön 1886: *Nyíregyháza története*. Nyíregyháza.
- Mályusz Elemér 1939: *A türelmi rendelet. II. József és a magyar protestantizmus*. Budapest.
- Mihalik Béla Vilmos 2010a: A veszprémi püspökség birtokigazgatása a 18. században, különös tekintettel a sümegi uradalomra. In: Hermann István – Karlinszky Balázs (szerk.): *Megyetörténet. Egyház- és igazgatástörténeti tanulmányok a veszprémi püspökség 1009. évi adománylevele tiszteletére*. (A Veszprém Megyei Levéltár kiadványai 22. / A veszprémi egyházmegye múltjából 22.) Veszprém, 141–177.
- Mihalik Béla Vilmos 2010b: Felekezeti konfliktusok a poroslói Tisza-tájon az 1730–1740-es években. *Agria* (46.) 123–155.
- Mihalik Béla Vilmos 2013: „*Campus ad fidei catholicae insemnationem*”. *Katolikus megújulás az egri egyházmegyében a 17. század utolsó harmadában*. (PhD-disszertáció) Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest.

- Molnár Antal 2005: *Mezőváros és katolicizmus. Katolikus egyház az egri püspökség hódolt-sági területein a 17. században.* (METEM Könyvek 49.) Budapest.
- Molnár Antal 2006: *A bátai apátság és népei a török korban.* (METEM Könyvek 56.) Budapest.
- Mussbacher, Norbert 1982: Die Bemühungen Lilienfelds um die Wiedererrichtung der Abtei Zirc, 1659–1814. *Analecta Cisterciensia* (38.) 22–42.
- Péter Katalin 1977: Az 1608. évi vallásügyi törvény és a jobbágyok vallásszabadsága. *Századok* (111.) 1. 93–113.
- Pruzsinszky Pál 1906: A Carolina Resolutio IX. pontja. *Protestáns Szemle* (18.) 78–83.
- Rajeczky Benjámin 1991: *A pásztói apátság az újkorban.* (Tanulmányok Páztó történetéből 2.) Páztó.
- Reinhard, Wolfgang 1999: „Konfessionalisierung” auf dem Prüfstand. In: Bahlcke, Joachim – Strohmeyer, Arno (Hgg.): *Konfessionalisierung in Ostmitteleuropa. Wirkungen des religiösen Wandels im 16. und 17. Jahrhundert in Staat, Gesellschaft und Kultur.* Stuttgart, 79–88.
- Siptár Dániel 2014: A monasztikus szerzetesség megújulása a veszprémi egyházmegyében. In: Hermann István (szerk.): *Padányi Biró Márton veszprémi püspök emlékezete.* (A Veszprém Megyei Levéltár kiadványai 33.) Veszprém, 165–193.
- Sörös Pongrác 1904: *A bakonybéli apátság története. A Pannonhalmától való függés kora 1548-tól napjainkig.* (A Pannonhalmi Szent-Benedek-Rend története 9.) Budapest.
- Tusor Péter 2004: *A barokk pápaság (1600–1700).* Budapest.
- Tusor Péter 2008: Felekezetszerveződés a kora újkorban. *Vigilia* (73.) 1. 12–18.
- Winkelbauer, Thomas 1992: Sozialdisziplinierung und Konfessionalisierung durch Grundherren in den österreichischen und böhmischen Ländern im 16. und 17. Jahrhundert. *Zeitschrift für historische Forschung* (19.) 317–339.
- Winkelbauer, Thomas 2003: *Ständefreiheit und Fürstenmacht. Länder und Untertanen des Hauses Habsburg im konfessionellen Zeitalter.* Teil 2. *Österreichische Geschichte 1522–1699.* Wien.